

UOT 94(479.24)

ABDULLA MUSTAFAYEV

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI HƏYATA KEÇİRDİKLƏRİ SOYQIRIM ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ (1918-1920-CI İLLƏR)

Məqalədə Azərbaycan xalqının faciələrlə dolu olan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini təşkil edən 1918-1920-ci illərdə mənfur qonşularımız olan ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırımdan bəhs edilir. Göstərilir ki, I cahan müharibəsinin yaratmış olduğu şəraitdən istifadə edən ermənilər əvvəlcə Türkiyə ərazisində "Ermənistan dövləti" yaratmaq üçün Antanta ölkələrinin və Rusiyanın əlaltısına çevrilərək Osmanlı ərazisində türklərə qarşı çox böyük qırğınlar həyata keçirmişlər. Lakin məqsədlərinə nail olmayan ermənilər Rusiyanın himayəsi ilə Azərbaycan torpaqlarında öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün yerli əhalini – azərbaycanlıları soyqırıma məruz qoydular. Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən İrəvan quberniyasında yüz minlərlə azərbaycanlıları qətl edən, doğma torpaqlarından didərgin salan ermənilər heç bir əsas olmadan türkləri guya ermənilərə qarşı "soyqırım" törətməkdə günahlandırılar. Halbuki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım barədə on minlərlə arxiv sənədləri mövcuddur.

Bu gün heç bir sənədə, arxiv materialına və s. əsaslanmadan "erməni soyqırımı" törətdiyinə görə Türkiyəni günahkar hesab edən dövlətlərin ikili standartlar yeridikləri bütün dünyaya məlumdur. Əgər belə olmasa idi baş verməyən hadisəni cidd-cəhdlə olmuş hadisə kimi göstərməyə çalışan Avropanın "demokratik" dövlətləri çox da uzaq olmayan tarixi keçmişdə baş verən "Xocalı" soyqırımına görə erməniləri suçlayardı. Təəssüflər olsun ki, özlərini insan azadlığının müdafiəçiləri kimi göstərməyə çalışan dünyanın aparıcı xristian dövlətləri 250 mindən artıq azərbaycanlıni öz doğma torpaqlarından didərgin salan, Azərbaycanın bugünkü ərazisininin 20%-dən çoxunu işğal edən, BMT-nin qətnamələrini sayə salmayan, işğalçı hərəkətlərini bu gün də davam etdirməyə çalışan "Ermənistan"ın özbaşnalığına göz yumur, heç bir tədbir görmürlər.

Açar sözlər: "Böyük Ermənistan", Batum sülh müqaviləsi, Antanta ölkələri, Zəngəzur qəzası, Mudros sülh müqaviləsi, Milli Komitə, İrəvan quberniyası.

Azərbaycan xalqının faciələrlə dolu olan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini 1918-1920-ci illər təşkil edir. Bu illərdə mənfur qonşumuz olan ermənilər I cahan müharibəsinin yaratdığı şəraitdən istifadə edərək ölkəmizə qarşı ərazi iddialarına başladılar. Əvvəlcə Türkiyə ərazisində Ermənistan dövləti yaratmaq istəyən ermənilər müharibənin gedişində Antanta dövlətlərinin və Rusiyanın tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşaraq öz məqsədlərinə nail olmağa çalışdılar. Ermənilərin dünya müharibəsində Rusiyanın qələbə çalmasında əsas maraqları ondan ibarət idi ki, Rusiyanın ələ keçirəcəyi Türkiyə torpaqlarının bir hissəsində, yəni Şərqi Anadoluda "Böyük Ermənistan" yaratsınlar və İrəvan quberniyasını da bura birləşdirsinlər. Erməni tarixçisi A.Lalayanın da etiraf etdiyi kimi, "Daşnaksütyun" partiyası "Azərbaycandakı Qarabağ, Naxçıvan, Gürcüstandakı Borçalı, Axıska, Axalkələk torpaqlarını məhv etmək və Türkiyənin Şərqi Anadolu, lap Aralıq dənizindək ərazisini qopartmaqla nəhəng Ermənistan yaratmaq" fikrindən əl çəkməyərək həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı müharibəyə başladı. Lakin türk qoşunları qarşısında məğlubiyətə düşərək daşnak ordusu geri çəkildikən yolları üzərindəki bütün Türkiyə və Azərbaycan kəndlərini dağıdaraq əhalisini qırırdılar.

1918-ci il iyun ayının 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan Batum sülh müqaviləsinə əsasən Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina etsə də, tezliklə vəziyyət dəyişir. Belə ki, I dünya müharibəsinin sonlarında, yəni 1918-ci ilin payızında beynəlxalq vəziyyətin Antanta ölkələrinin, o cümlədən onun quyruğunda gedən Ermənistanın xeyrinə dəyişməsindən sonra yenidən ermənilərin Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə, o cümlədən Zəngəzur qəzasına qarşı iddiaları kəskin xarakter alır. Bəhs olunan dövrdə erməni millətçiləri Lori-Pəmbək, Şoragəl qəzasından başlayaraq İrəvan quberniyasının qəzalarına və

Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasınadək əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil etdiyi geniş bir coğrafiyada qanlı qırğınlar törətdilər.

1918-ci il sentyabrın 23-də Berlində imzalanmış müqavilədə nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın müstəqilliyi Rusiya tərəfindən tanınması şərtilə Türkiyə ordusu Azərbaycandan çıxarılacaqdır. 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros müqaviləsi imzalanır. Alman-türk blokunun məğlubiyyəti ilə əlaqədar türk ordusu Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çıxmağa məcbur olur.

Türklərin çıxdıqları əraziləri yenidən erməni ordusu işğal etməyə başlayır. İlk növbədə Gərnibasar rayonu işğal edilir. Türklərin bu əraziləri tutduqları vaxt evlərini tərk edən ermənilər geri qayıtdıqca yerli müsəlman əhaliyə-azərbaycanlılara divan tutmağa başlayırlar.

Ermənilərin bu təcavüzü ilə əlaqədar 1918-ci il dekabrın 22-də Ordubad qəzasının Milli Komitəsinin sədri Hidayət Seyidzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: “Türklərin Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan qəzasından gedişindən sonra ermənilər yenə də Zəngəzur qəzasına, Şərur qəzasına və İrəvan quberniyası müsəlmanlarına qarşı düşmənçiliyə başlayıblar. Zəngəzur qəzasında 20-yə qədər kəndin əhalisi öz doğma yurdlarını tərk edib İrana, Qarabağa və bizə qaçmaqla xilas olublar. Bir sıra kəndlərdə Ararat hökuməti bütünlükdə Zəngəzur qəzasının bu hökumətə birləşdirildiyi haqda elanlar yaymışdır...” Hidayət Seyidzadə ermənilərin əsas məqsədlərini açıqlayaraq daha sonra məlumatında yazırdı ki, “...Bununla da onlar qarşılıqlı belə bir məqsəd qoymuşlar ki, xalqların sülh konfransında bu yerlərə olan hüquqlarını sübut etmək və oranı Ermənistanın torpaqları elan etmək üçün Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırsınlar, yaxud bütün qəzaları müsəlmanlardan “təmizləsinlər”. Belə ki, müsəlmanlar yaşamayan boş qəzaları bütün xalqlar onsuz da ermənilərin hesab edəcəklər. Bu səbəblər üzündən ermənilər minlərlə müsəlmanı öldürür, qanımız dağlara, səhralara axıdılır, yüzlərlə kənd yerlə yeksan edilir, ermənilərin ayaqları altında bizim namusumuz tapdalanır, hər yerdə qadınların, qızların ağlaşması eşidilir. Nə vaxta kimi bizim hökumətimiz kənar şəxs kimi müsəlman qardaşlarımızın qırğına, məhv edilməsinə soyuqqanlıqla baxacaq, nə vaxta kimi ermənilərin yalnız müsəlmanlara qarşı yönəldilmiş vəhşilikləri davam edəcək?... Görəsən, bütün xalqlara canı yanan amerikalılar, nəhayət, nə zaman bizim xalqın taleyini öz əlinə alacaq?...” [10, s. 88]. 1919-cü ilin yanvar ayında ermənilər Vedibasar mahalının Kərkəb, Ataşbəyli, Keşişdağ, Dəgənzə, Qaraarxac, Qədili, Şahablı və Çəmənəkənd kəndlərinin 20 mindən artıq müsəlman əhalisini soyqırma məruz qoydular [13, s. 105-106]. 1919-cü il yanvarın 23-də Ermənistanın daşnak hökumətinin qoşunları Göyçə mahalının 22 kəndini darmadağın edərək yandırdılar, əhalini məhv etdilər (“Vətən səsi” qəzeti, 15 oktyabr. 1993-cü il). Ermənilərin bütün bu vəhşiliklərinə etiraz olaraq Ermənistan hökumətinə və Müttəfiqlərin Ali Komandanlığına Azərbaycan hökuməti adından nota göndərilsə də, heç bir nəticəsi olmadı [4, v. 60]. Əksinə, 1919-cü il aprelin 12-13-də Göyçə mahalının dinc əhalisi üzərinə hücum keçən ermənilər 60 min nəfərdən artıq əhalisi olan 21 kəndi dağıtdılar [1, v. 16]. Nəticədə Ararat Respublikası qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, yəni Göyçə mahalında artıq bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ermənilər arasında azərbaycanlılara qarşı ingilis və amerikan əsgərləri də vuruşurdular. Bunu çoxlu arxiv sənədləri də təsdiq edir. Belə ki, Molla Əli Əşrəf Hacı Molla Rəhimzadə tərəfindən Gəncə qəza rəisinə göndərilən məktubda bildirilirdi ki, “... ermənilərin arasında amerikan və ingilis əsgərləri də var. İrəvandan gələnlər danışırlar ki, Yeni Bəyazidə 15 top, pulemyot və 4 furqon patron göndəriblər” [1, v. 20]. Ermənilər Yeni Bəyazid qəzasının Paşakənd kəndinə hücum edərək 300 nəfəri yaralamış, 17 nəfəri əsir alaraq Elenovka kəndinə aparmışdılar [6, v. 25]. Həmin gün Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının 600 nəfərdən ibarət olan Tıxt kəndinin əhalisi ermənilər tərəfindən tamamilə qırılır [3, v. 32]. Ermənilərin bu vəhşilikləri barədə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Cəfərov radio vasitəsilə

bütün dünyaya məlumat yayaraq təcili tədbirlərin görülməsi barədə müraciət etsə də nəticəsiz qaldı.

Ermənilərin İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar barədə arxivlərdə on minlərlə sənəd saxlanılır. Bu sənədlərdə Vedibasər mahalında əhalinin 90%-dən çoxunu təşkil edən azərbaycanlıların başlarına ermənilər tərəfindən gətirilən müsibətlər geniş əksini tapıb. Vedibasər əhalisi başda Abbasqulu ağa Şadlinski olmaqla ermənilərə qarşı mərdliklə mübarizə aparırlar. Lakin Ermənistan dövləti və eyni zamanda xarici dövlətlər (Amerika, İngiltərə, Rusiya, Fransa) tərəfindən müasir hərbi texnika, maliyyə yardımı və hətta canlı qüvvə ilə təmin olunan nizami erməni ordusu qarşısında yalnız ov tufəngləri ilə silahlanmış azərbaycanlılar lazımi müqavimət göstərə bilməzdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər vedililərin güclü müqaviməti ilə qarşılaşırlar və dəfələrlə məğlub olaraq geri çəkilirlər. Ona görə də hiyləyə əl ataraq əhaliyə müraciət edirlər. Polkovnik Doluxanovun müraciətində göstərilirdi ki, əgər silahlarını təhvil verib erməni qoşunlarını kəndə buraxsalar, onlarla yaxşı rəftar edəcəklər. Bu yol ilə kəndlərə daxil olan ermənilər Dəvəli, Seyid-Kətanlı, Xaraba-Kətanlı, Şahablı və s. kəndlərin əhalisinə amansız divan tutdular [9, s. 370-371].

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətdə olmalarını aşağıdakı fakt bir daha sübut edir. Belə ki, hələ 1919-cu ilin iyun ayında keçirilən Azərbaycan hökumətinin iclasında Nazirlər Kabinetinin sədri N.Yusifbəyli XİN-ə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini yerlərdə öyrənib Avropa ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün azərbaycanlılardan, ermənilərdən və avropalılardan ibarət birgə komissiyanın yaradılması barədə göstəriş vermişdir. Bu məqsədlə də 1919-cu ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası XİN tərəfindən M.X.Təkinskiyə göndərilən məktubda qeyd olunurdu ki, “Xahiş edirəm, təcrübəli müsəlmanların və ya İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin dağıdılmış kəndlərinin nümayəndələrinin köməkliyi ilə müsəlmanlara dəymiş zərəri, o cümlədən zərərçəkənin adı, familiyası və atasının adını, öldürülmüş, yaralanmış, əsir alınmış kişi və qadınların adlı siyahısını, dağıdılmış və yandırılmış kəndlərin, bağların, aparılmış heyvanların və s. siyahısını hesablamaq üçün statistik məlumat toplayın... Bu məlumatlar xarici dövlətlərin nümayəndələrinə göndərilmək üçün vacibdir...” [7, v. 16].

M.X.Təkinskinin yardımı ilə İrəvan müsəlman Milli Şurası təcili olaraq İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında məlumat hazırlayaraq Amerika və Avropanın böyük dövlətlərinə çatdırmaq üçün Azərbaycan XİN-ə göndərdi. Azərbaycan XİN də öz növbəsində bu məlumatı Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri vasitəsilə Amerika və Avropa dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırmışdır. Həmin məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli əraziləri nəzərə almadan Ermənistan əhalisinin yarısını azərbaycanlıların təşkil etməsinə baxmayaraq, onların ən elementar insani hüquqları yoxdur. Məlumatda göstərilirdi ki, “Erməni silahlı quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac quldurlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam 3-4 müsəlman evi dağıdılır və talan edilir, sakinləri öldürürlər... Mövcud olmayan erməni qırğını haqqında bütün Avropa və Amerikanın məlumatı var, lakin onlar bilmirlər ki, İrəvan quberniyasının yalnız cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılıb, Azərbaycana qovulmuş 150 min müsəlman qaçqın evsiz və eşiksiz qalmışdır. Bütün bunları ermənilərin törətdiyini Avropa və Amerika bilməlidir” [14, s. 234].

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş bölgələrdən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yeni yarandığı vaxtlar ölkənin durumunun həm iqtisadi, həm də hərbi baxımdan zəif olmasından, Gəncə qubernatorunun isə bu ərazilərlə zəif əlaqəsindən istifadə edən mükəmməl surətdə silahlanmış

ermənilər bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı birləşdirmək üçün zəmin hazırlayırdılar. Andranikin başçılığı ilə erməni hərbi dəstələrinin bu yerlərə gəlişi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Andranik açıq şəkildə öz məqsədinin bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı birləşdirmək olduğunu bildirirdi. O dövrdə nəşr olunan “Şeypur” jurnalı özünün 1918-ci il 7 dekabr tarixli 8 sayılı buraxılışında yazırdı ki, “Doğrudan da həyə yaxşı bir şeydir. İnsan ki, həyasız oldu, heç nə, həyasız adamdan nə desən baş verər. Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırır müsəlmanları qırmağa başlamışdır... Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya Ermənistan olsun, ya da Ermənistanı tabe kimi bir şey olsun” [11, s. 123].

1919-cu ilin yanvar ayında Daxili İşlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov məruzəsində göstərirdi ki, “Andranikin təşkil etdiyi erməni silahlı dəstələri tərəfindən 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və qarət olunmuşdur. Həmin ərazilərdə olan azərbaycanlı əhali kütləvi surətdə Ağdam və başqa yerlərə qaçmaqla canlarını qurtarmışdılar. Onların arasında baş verən yoluxucu xəstəliklər başqa ərazilərin əhalisi arasında da sürətlə yayılmaqdadır. Bu ərazilər Gəncə quberniyasına tabe olduğu və quberniya mərkəzi bu yerlərdən uzaq olduğu üçün ermənilər tərəfindən törədilən və həllinin tezliklə yerinə yetirilməsi tələb olunan məsələyə qarşı təcili tədbirlər görülmür. Ona görə də bu ərazilərdə mərkəzi hökumətə tabe olan hakimiyyət orqanı strukturunun yaradılması çox vacibdir” [“Azərbaycan” qəzeti, 22 sentyabr 2001-ci il].

Bu dövrə aid arxiv sənədində göstərilir ki, Andranikin və onun quldur dəstəsinin vəhşilikləri nəticəsində “Sisyan mahalının 1-ci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük əksəriyyəti, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin kəndlərinin xeyli hissəsi tamamilə məhv edilmişdir” [8, v. 7].

Beləliklə, rəsmi arxiv sənədlərinə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır. Göstərilən kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10.068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür.

Azərbaycan hökumətinin apardığı səylər nəticəsində 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə iki respublika arasında münaqişənin dayandırılması və noyabrın 26-da Bakıda, dekabrın 4-də Tiflisdə bütün mübahisəli məsələlərin həll olunması üçün konfransın çağırılması barədə Xətisov və Usubbəyov arasında razılıq əldə olunur. Konfrans dekabrın 14-də Bakıda fəaliyyətə başlayır [5, v. 29]. Ermənistan tərəfindən parlamentin üzvləri Vahan Papazyanın, Martiros Arutunyanın və diplomatik nümayəndə Bekzadyanın, Azərbaycan tərəfindən isə Fətəli xan Xoyskinin, Məmməd həsən Hacınskinin və doktor Məmməd Rza bəy Vəkilovun iştirakı ilə işinə başlayan konfransda Ermənistan tərəfinin işğalçılıq mövqə tutması nəticəsində razılıq əldə edilmir və nəticəsiz qurtarır [2, v. 16-18].

Nəhayət, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər Rusiyanın köməkliyi ilə çoxdan arzuladıqları məqsədlərinə çata bildilər, yəni tarixdə ilk dəfə Ermənistan dövlətini yarada bildilər. Bundan sonra isə sovet hakimiyyətinin onlara qarşı olan isti münasibətindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini daha da genişləndirdilər. Hətta, Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış Qars müqaviləsinin şərtlərini kobudcasına pozaraq Naxçıvanın da bir sıra kəndlərini Ermənistanı birləşdirməyə nail oldular. XX əsrin sonlarında isə yenə də Rusiyanın köməkliyi ilə Naxçıvanın Kərki kəndini işğal etdilər.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər Qərbi Azərbaycan-ındiki Ermənistan ərazisindən 575 min nəfərdən artıq azərbaycanlının böyük bir hissəsini məhv etməklə öz doğma torpaqlarından qovdular. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra Qərbi Azərbaycanda olan 1800 azərbaycanlı kəndindən 1500-dən çoxunu dağıdaraq talan etmişdilər

ki, bunlardan da 738 kənd 1918-1920-ci illərdə məhv edilmişdir. 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasar mahalı, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının cənub hissəsi və Mehriyə bitişik ərazilər Ermənistanına verildi. Ermənistanına verilmiş Qazax qəzasının cənub hissəsində Dilican qəzası, Zəngəzur qəzası ərazisində isə Mehri və Zəngəzur qəzaları yaradılır [15, s. 59].

Bu gün heç bir sənədə, arxiv materialına və s. əsaslanmadan “erməni soyqırımı” törətdiyinə görə Türkiyəni günahkar hesab edən dövlətlərin ikili standartlar yeritdikləri bütün dünyaya məlumdur. Əgər belə olmasa idi baş verməyən hadisəni cidd-cəhdlə olmuş hadisə kimi göstərməyə çalışan Avropanın “demokratik” dövlətləri çox da uzaq olmayan tarixi keçmişdə baş verən “Xocalı” soyqırımına görə erməniləri suçlayardı. Təəssüflər olsun ki, özlərini insan azadlığının müdafiəçiləri kimi göstərməyə çalışan dünyanın aparıcı xristian dövlətləri 250 mindən artıq azərbaycanlıni öz doğma torpaqlarından didərgin salan, Azərbaycanın bugünkü ərazisinin 20%-dən çoxunu işğal edən, BMT-nin qətnamələrini saya salmayan, işğalçı hərəkətlərini bu gün də davam etdirməyə çalışan “Ermənistan”ın özbaşınalığına göz yumur, heç bir tədbir görmürlər. Ancaq biz inanırıq ki, tarix baba gec-tez öz sözünü deyəcək, haqq-ədalət qalib gələcək, torpaqlarımız işğaldan azad olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA): f. 894, siy. 7, iş 5.
2. ARMDA: siy. 1, iş 95.
3. ARMDA: f. 897, siy. 3, iş 12.
4. ARMDA: f. 970, siy. 1, iş 41.
5. ARMDA: f. 970, siy. 1, iş 95.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 277, siy. 2, iş 58.
7. ARPIİSSA: siy. 1, iş 15.
8. ARPIİSSA: siy. 1, iş 161.
9. Azərbaycan Belgələrində Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü, Cümhuriyyət Arşivi daire Başkanlığı, 2001, 682 s.
10. Didərginlər. Bakı: Gənclik, 1990, 384 s.
11. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Tərtib edən S.Əsədov. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
12. Əzizov Tofiq Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
13. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 162 s.
14. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 362 s.
15. İsmayılov İ. İrəvan ərazilərinin dünəni və bugünü. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 113 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: amustafayev1965@gmail.com

Abdulla Mustafayev

GENOCIDE OF THE ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANIS (1918-1920) IN THE ARCHIVE DOCUMENTS

The article deals with the genocide committed by Armenians, our oppressed neighbors, against our people in the 1918-1920s, one of the bloody pages of the history of the Azerbaijani people's tragic events. It is shown

that the Armenians who used the conditions of the World War I had to make a great massacre against the Turks in the Ottoman Empire by turning the Antanta and Russia into the hands of the Antanta and the Russians to create the “Armenian state” in Turkey. However, Armenians, who did not achieve their goals, were subjected to genocide by the Russians under the auspices of the Russians to the local population – Azerbaijanis to carry out their ugly intentions in the Azerbaijani lands. Armenians who murdered hundreds of thousands of Azerbaijanis in the whole of Azerbaijan, including the Iravan governorate, and deported from their native lands, accuse the Turks of committing “genocide” against the Armenians without any grounds. However, there are tens of thousands of archival documents on the genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis.

Today, no document, archive material, etc. is known to all over the world where double standards are imposed by the states that are guilty of Turkey for committing “Armenian genocide” without justifying it. Otherwise, Europe’s “democratic” states, trying to portray an unprecedented event as a serious event, would blame the Armenians for the “Khojaly genocide” in the past. Unfortunately, the world’s leading Christian states, trying to portray themselves as defenders of human rights, continue their occupation actions today, ignoring UN resolutions, depriving more than 250,000 Azerbaijanis from their native lands, occupying more than 20% of today’s territory of Azerbaijan. They do not take any action against Armenia’s arbitrariness.

Keywords: *World War I, Eastern Anatolia, “Great Armenia”, The Dashnaksutyun Party, Batumi peace agreement, Antanta countries, Zangezour accident, Mudros peace agreement, National Committee, Iravan province.*

Абдулла Мустафаев

**ГЕНОЦИД, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (1918-1920 гг.)**

В статье рассказывается о геноциде армян, наших угнетенных соседей, против нашего народа в 1918-1920-х годах, одной из кровавых страниц истории трагических событий азербайджанского народа. Показано, что армяне, использовавшие условия Первой мировой войны, должны были совершить массовые убийства турок в Османской империи, превратив Антанту и Россию в руки Антарктики для создания «армянского государства» в Турции. Однако армяне, не достигшие своих целей, были подвергнуты геноциду со стороны русских под эгидой россиян местному населению-азербайджанцам для осуществления своих безобразных намерений на азербайджанских землях. Армяне, которые убили сотни тысяч азербайджанцев по всему Азербайджану, в том числе Иреванская губерния, и депортировали со своих родных земель, обвиняют турок в совершении «геноцида» против армян без каких-либо оснований. Однако есть десятки тысяч архивных документов о геноциде, совершенном армянами против азербайджанцев.

Сегодня нет документов, архивных материалов и т. д., известно во всем мире, где двойные стандарты налагаются государствами, виновными в Турции за совершение «геноцида армян», не оправдывая его. В противном случае европейские «демократические» государства, пытаясь представить беспрецедентное событие как серьезное событие, обвиняют армян в «Ходжалинском геноциде» в прошлом. К сожалению, ведущие мировые христианские государства, пытающиеся представить себя защитниками прав человека, продолжают сегодня свои оккупационные действия, игнорируя резолюции ООН, лишая более 250 000 азербайджанцев с их родных земель, занимающих более 20% современной территории Азербайджана. Они не предпринимают никаких действий против произвола Армении.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Восточная Анатолия, “Великая Армения”, “Партия Дашнакцутюн”, Батумское мирное соглашение, Страны Ананта, Зангезурские уезда, Мудросское мирное соглашение, Национальный комитет, Иреванская губерния.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.12.2019

Son variant 09.03.2020